

■ KAPPANYOS ANDRÁS ■

KONTEXTUSOK KÖZÖTT: A MŰFORDÍTÁS KULTURÁLIS POZÍCIÓJÁRÓL

Ez az írás egy terjedelmesebb – könyv méretű – gondolatmenet ki-
ragadott része, ezért egészen röviden előrebocsátom azt a két tézist,
amelyeket igazolni és példázni szeretnék. Az első tézis kiindulópontja
Roman Jakobson, aki egyrészt meggyőzően bebizonyítja, hogy a kog-
nitív adatok mindig, minden nyelvre lefordíthatók, másrészt egy ol-
dallal később azt a kijelentést teszi, hogy „a költészet definíció szerint
lefordíthatatlan”.¹ Ez utóbbinak végső soron éppen a poétikai funkció
működése az oka. Minthogy azonban irodalmi fordítás, sőt versfordí-
tás nyilvánvalóan *létezik*, sőt működése gyakran sikeresnek mondható,
az ellentmondást a következő tézissel oldhatjuk fel. Az irodalmi fordí-
tás két fázisra, két szintre oszlik: az első a szövegben kódolt kognitív
információ átkódolása (a Jakobson szerinti voltaképpeni fordítás); a
második pedig az ezen felüli, „fordíthatatlan” információrészt kezelé-
se, amelyet a *kulturális leképezés* terminussal jellemezhetünk. Második
tézisünk az elsőhöz illeszkedik, és a fordításról folytatott vagy folytat-
ható tudományos beszéd területeit illeti. Eszerint a nyelvészeti meg-
alapozottságú fordítástudomány alapvetően a kognitív adatok átkó-
dolásának módjairól és eredményességéről képes állításokat tenni, míg
a „kulturális leképezés” vizsgálatához lényegesen eltérő szemlélet és
eszközkészlet szükségeltetik, amelyet egyszerűen kulturális fordítás-
tudománynak nevezhetünk.

Mindez nem jelenti azt, hogy a nyelvészeti fordítástudomány ne
foglalkozhatna eredményesen irodalmi szövegekkel, ahogyan azt sem,
hogy a kulturális fordítástudomány jellegzetes tárgyai és kérdésirányai
kizárólag komplex irodalmi szövegek kapcsán bukkannának a felszín-
re. Első illusztrációként vegyük szemügyre a David Crystal-féle nyelv-
észeti enciklopédia egyik fordítási példáját. A lefordítandó közlemény
az, hogy Jézus számárháton vonult be Jeruzsálembe: ez egy kognitív

1 Roman JAKOBSON, *On Linguistic aspects of translation = On Translation*, Reuben A. BROWER ed., Cambridge Mass., Harvard University Press, 1959, 232–239. Magya-
rul: Roman JAKOBSON, *Fordítás és nyelvészet* = R. J., *Hang-jel-vers*, Bp., Gondolat Ki-
adó, 1969, 372–382, ford. munkaközösség.

adat, amellyel elvileg nem ütközhetünk semmiféle akadályba. De vajon hogyan fordítható le egy olyan nyelvre, amelynek szókészletéből hiányzik a számár – nyilván azért, mert használóinak tapasztalati világából is hiányzik? A kézikönyv példája szerint egy latin-amerikai indián nyelv esetében a fordítók kénytelenek voltak a körülírás eszközével élni: „kicsi, nagy fülű állat”.² Sajnos a célnyelv használóinak tapasztalati világában ez a referencia a nyúl irányába mutat, tehát a megértésben olyan rendellenesség jött létre, amely akár performanciatesztrel is leleplezhető: a hallgatók alighanem nevetnek vagy értetlenkednek ennél a résznél.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez nem fordíthatatlansági probléma, hanem hibás megoldás. Ha igazat adunk Jakobsonnak – márpedig egyelőre nem találtunk okot az ellenkezőjére –, az a megismerési adat, hogy „Jézus számárháton vonult be Jeruzsálembe”, minden nyelvre lefordítható. A körülírás helyett lehet gyűjtőfogalmat használni (*hátasállat*); vagy a célnyelvben honos „funkcionális ekvivalenssel” helyettesíteni (esetünkben talán *láma*?); vagy tovább pontosítani a körülírást (*ama vidéken honos, hosszú fülű hátasállat*), egyszóval számos megoldás közül válogathatjuk ki a legalkalmasabbat: így szerencsés esetben kivédhetjük a célnyelvben leselkedő, kiszámíthatatlanul működésbe lépő, a megértést nehezítő, a szemiozsis folyamatát elszennyező konnotációkat. Létrehozhatunk tehát egy biztonságos, steril verziót, amely azonban éppen a lényegét nem fogja tartalmazni: azt a jelentésárnyalatot, amelyet a számár mint közlekedési eszköz és mint vagyontárgy az Újszövetség kortársi olvasója számára hordozhatott: az önkéntes szegénység és különösen a béke üzenetét – szemben a lóval, amely nyilvánvalóan értékesebb és katonai célokra használt állat.³ Nem fogja továbbá hordozni azt a jelentőséget, amelyet ez a megismerési adat kétezer éves története során összegyűjtött, pusztán azáltal, hogy nyelvek százain beszélő emberek milliárdjai számára volt evidens tény. És ezekkel a kérdésekkel a nyelvészeti irodalomtudomány már valóban nem is foglalkozik: megállapítja, hogy az információátadás kísérlete sikerrel vagy kudarccal zárult, és továbblép.

Mielőtt erre visszatérnénk, lépünk mi is tovább a Crystal-kézikönyv egy másik példája segítségével. A példa a fordítástudomány legrégebb, Ciceró és Szent Jeromos óta tárgyalt kérdésé⁴ érinti: a szó szerinti versus értelem szerinti fordítás problémáját. A fordítandó mondat így szól:

2 David CRYSTAL, *A nyelv enciklopédiája*, Bp., Osiris Kiadó, 1998, ford. munkaközösség, 429.

3 „Minthogy harci állatként a ló háttérbe szorította, a számárháton érkező Messiás (Zak 9,9; Mt 21,2-7) a béke fejedelmeként jelenhetett meg.” Herbert HAAG, *Bibliai Lexikon*, Bp., Szent István Társulat, 1989, 1634.

4 Marcus Tullius CICERO, *A szónokok legjobb neméről* = *Cicero vegyes munkái: Rhetoricumok és philosophicumok*, Pest, Lampel Róbert, 1865, 291-300, ford. FÁBIÁN Gábor, különösen 296-297, vö. még HELL György, *Cicero fordítási elvei*, Fordítástudomány 5(2003)/2, 37-57; valamint SZENT JEROMOS, *Levél Pammachiushoz a fordításról* = *Kettős megvilágítás: Fordításelméleti írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. JÓZAN Ildikó-JENEY Éva-HAJDU Péter, Bp., Balassi, 2007, 7-20, ford. ADAMIK Tamás.

„it rains cats and dogs”. A kézikönyv három fordítási módot mutat be. Az első a *szó szerinti fordítás*, amely a lehető legnagyobb pontossággal leképezi és átkódolja az eredeti szemantikai és szintaktikai viszonyait: „Ez kutyákat és macskákat esik.” A célnyelvben ez a művelet értelmetlen és agrammatikus formációt hoz létre, és információvesztéssel jár. Nem tudjuk azonosítani az „ez” alany referenciáját, és nem tudunk mit kezdeni az „esik” ige tranzitív használatával. Rossz mondat jött létre, ez a fordítási művelet eredménytelen. (Ennél is rosszabb – de az eredetivel formálisan mégiscsak összefüggő – eredményt ad a gépi fordítás: „Esik az eső, macskák és kutyák.” Még a tárgyas mondat szerkezetet sem sikerül felismerni.⁵)

A fordítási művelet második szintje, amelyet a kézikönyv *szövegű-nek* nevez, hozzáigazítja a szintaxist a magyar nyelvszokáshoz, vagyis kiküszöböli az általános alanyt, az eddigi tárgyat hozza alanyi helyzetbe, és az állítmányt ennek megfelelően intranszítívrá cseréli: „Kutyák és macskák esnek.” A fordítás gyakorlatában persze nem tagolódik ez a művelet ilyen elemi grammatikai fogásokra, hanem a kifejezést egyszerűen használati szabályaival összefüggésben értjük meg és kódoljuk át. Annak a nyelvi formációnak, hogy „it rains something”, az a magyar ekvivalense, hogy „Valami esik [az égből]”. Az eredményül kapott mondat grammatikailag már tökéletes, de továbbra is súlyos problémánk van vele, a kognitív disszonancia: nem köthető tapasztalati adathoz, hiszen kutyák és macskák nem esnek az égből. Valamiféle mögöttes értelmet kell tehát tulajdonítanunk a megnyilvánulásnak, valami olyasmit, ami csak bizonyos kontextusban mutatkozik meg: egy speciális szituációhoz, előfeltételezett ismerethez vagy előttünk ismeretlen nyelvi tradícióhoz kötődik, a fordítási művelet tehát ismét sikertelen.

A harmadik szint már a használat feltételrendszerét is figyelembe veszi: voltaképpen megkeresi azt a szituációt, amelyben a forrásnyelvi mondatnak értelme van, ezt a szituációt rekonstruálja a célnyelv kontextusában, és egy virtuális kísérlet keretében elvonja, „desztillálja” azt a célnyelvi megnyilvánulást, amely az ekvivalens szituációban ekvivalensen működik. A kézikönyv ezt nevezi *szabad fordításnak*. Egy igen jellegzetes helyzet, amelyben a példánkul választott kifejezés előfordulhat: a beszélő azt bizonygatja, hogy valamely esemény mindenképpen be fog következni vagy be kell következnie, még akkor is, ha váratlanul irracionális, teljesen valószínűtlen akadályok állnának az útjába, például „akkor is megcsináljuk, ha...”, „akkor is ott kell lenned, ha...” [...valami egészen rendkívüli történik]. A kísérlet végeredménye (a kézikönyv szerint): „Cigánygyerekek potyognak az égből.” Egyértelmű, hogy a felmerült javaslatok közül ez az egyetlen használható fordítás, a másik kettő (illetve a gépit is beszámítva három) változat egyaránt használhatatlan, egyik sem jelent valós alternatívát.

5 Ez a Google Translate megoldása (2015. 02. 09.), de a Babylon sem sokkal ügyesebb: „Az esős évszak macskák és kutyák.”

Az angol és a – sikeres – magyar kifejezés tehát visszavezethető egy közös megismerési adatra, mégpedig egy elvont képzetre, amelyet így definiálhatunk: „olyan valószínűtlen, abszurd, szélsőséges akadályozó körülmény, amelynek az esetleges fennállása *sem* akadályozhatja meg valamely várt, kívánt vagy jószolt esemény bekövetkeztét. Ezen szélsőséges körülmény megjelölése egyben implicálja a nála kisebb jelentőségű (és alkalmasint valóban felmerülő) akadályok magától értetődő legyőzését vagy legyőzhetőségét.” Mivel a magyar és angol kifejezés visszavezethető egy közös (mégoly virtuális) megismerési adatra, egymás fordításainak tekinthetők. Ha a magában álló forrásnyelvi megnyilvánulást tekintjük, valóban ez a legjobb célnyelvi megközelítése, ez a fordítása.

A nyelvészeti fordítástudomány hatóköre eddig terjed, de az angol és magyar kifejezés közötti egyenértékűség kérdése ezzel nem merül ki. Az egyik probléma, hogy az angol kifejezés az imént felvázolttól eltérő szituációban is előfordulhat. Az „it rains cats and dogs” vonatkozhat *valóban* az időjárásra, sőt elsődleges jelentése éppen az, hogy zuhog az eső („to rain very heavily”⁶). Vagyis válaszolhat a „Milyen idő van?” kérdésre, amire a „Cigánygyerekek potyognak az égből” nyilvánvalóan nem alkalmas.⁷ Persze ha egy fordítandó szövegben egyértelműen *ez* az érvényes kontextus, akkor a fordítóban fel sem merül a cigánygyerekek alkalmazása, hanem (az elvárt stílusregiszter függvényében) valami olyasmireke folyomodik, hogy „zuhog, mintha dézsából öntenék”, vagy ha esetleg az állatos referencia is fontos, akkor „kutyának való idő”. A fordítási gyakorlat tehát különösebb nehézség nélkül kezel egy olyan problémát, amely a hagyományos elmélet számára – mivel a fenti gondolatmenet nem számolt további lehetséges kontextusokkal – rejtve maradt.

Egy következő és ennél sokkal általánosabb problémakört nyit meg a szituáció olyan verziója, ahol a monolitikusnak tekintett kifejezés valamelyik alkotóeleme (jellemzően a kutyák és macskák, de akár az eső is) önálló jelentőségre tesz szert, mintegy szó szerint értelmeződik. Lehetséges, hogy a kontextusban eleve jelen van valamilyen módon a kutya-macska képzetkör, vagy egy szereplő nem ismeri a rögzült idiómát és a kutyák-macskák fenyegető, konkrét megjelenésére reagál (például gyepmestert akar hívni) stb., vagyis a kifejezés elkülönült alkotóelemei önálló képzetekké válnak és részt vesznek a narratíva előmozdításában. Ez klasszikus fordíthatatlansági eseményhez vezet: a célnyelvben nincs olyan nyelvi formáció, amely képes lenne egészében a „valószínűtlen akadályozó körülmény”, részleteiben pedig

6 Oxford English Dictionary, oed.com.

7 A Crystal-kézikönyv eredeti, angol változatában (David CRYSTAL ed., *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 346) az angol mondat háromféle francia fordítása szerepel: „il est pleuvant chats et chiens; il pleut des chats et des chiens; il pleut à verse”. Az idiomatikus cigánygyerekek problémája tehát voltaképpen a fordításban (az eredeti szándékot meghaladó túlfordításban) keletkezik. (A magyar fordítást nyolctagú munkaközösség készítette.)

a „kutya-macska (stb.)” képzetkör reprezentációjára. Ez voltaképpen maga a paronomázia, amelyhez Jakobson a költészet fordíthatatlanságát köti. (A példában szereplő szituáció természetesen nem a költészet, hanem inkább a lapszus felismerésében rejlő komikum irányába mutat, de Jakobson előrelátóan ebbe az irányba is kiterjeszti a képletét.) Az ehhez hasonló kihívásokra nem lehet általánosítható módszertant alkotni, a megoldás mindig hozzátvetőleges, sikeressége a fordító rugalmasságán, nyelvi kompetenciáján múlik. Teljesen érthető tehát, ha a nyelvészeti fordítástudomány megáll e probléma előtt, hiszen itt nincs remény a teljes és kimerítő formulázásra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne kísérlelhettünk meg az ilyen és hasonló (vagy éppen teljesen különböző) fordíthatósági akadályok és a megoldási (vagy elkerülési) lehetőségek rendszerezését: ez volna a kulturális fordítástudomány feladata.

Ugyanebből a példából még egy harmadik problémátípus is adódik, amely kívül áll a nyelvészeti fordítástudomány tárgykörén. A megtalált magyar ekvivalens („cigánygyerekek potyognak az égből”) ugyanis tartalmaz egy olyan elemet, amely bizonyos szituációkban és regiszterekben tilalom alá esik. A *cigány* jelző a maga pusztza, szótári értelmében lehetne szenvtelen, értékmentes leíró kategória, de tagadhatatlanul van megbélyegző vagy kirekesztő szándékú és értelmű használata is (sőt mindennapos: voltaképpen gyakoribb, mint az értékmentes, leíró népnévként való használat), ezért a jó szándékú leíró használatba is mindig vegyül valami bizzarr félszegség.⁸ A „cigánygyerekek potyognak az égből” kifejezés kétségkívül felvet némi aggályt politikai korrektség tekintetében, hiszen a kialakulásában is közrejátszhatott valamelyest a cigány etnikum szaporaságával kapcsolatos sztereotípiák, illetve az egyedek vélelmezett értéktelenségére tett – persze tréfás – utalás.⁹

A Crystal-kézikönyv által bemutatott három fordítási szint (*szó szerinti, szöveghű, szabad*) voltaképpen a megértés egy elgondolt folyamatának három állomását jelzi. Eszerint az idegen nyelvű szövegből először megértjük a szavakat, ahogyan az eredeti szintaxisba illeszkednek. A második fázisban megértjük a mondatot, azaz a célnyelvben a szemantikai megfeleltetés után létrehozzuk a szintaxis ekvivalensét. Végül a harmadik fázisban megértjük az idiómát, felfogjuk a közlést, az üzenetet, és rátalálunk ennek célnyelvi egyenértékűsére. Nyelvészeti szempontból itt ér véget a fordítás folyamata, kulturális szempontból

8 Ez abból is látszik, hogy a legkomolyabb etnográfiai, szociológiai tanulmányok is kénytelenek tisztázni a viszonyukat ehhez a terminológiai kérdéshez, lásd például Fosztró László, *Szorongás és megbélyegzés: a cigány-magyar kapcsolat gazdasági, demográfiai és szociokulturális dimenziói = Lokális világok: Együttélés a Kárpát-medencében*, BAKÓ Boglárka szerk., Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 2003, 83–107.

9 Egy magyar politikus külföldön tartott beszédében hangzott el a következő: „Idén 3,8 százalék alatt, jövőre 3 százalék alatt lesz a hiány, ezek imperatívuszok. Így lesz, ha romagyerekek potyognak az égből, ha a fene fenét eszik is.” Itt még tematikusan is (félre)értelmezhető lett volna a szaporaságra tett utalás, szerencsére azonban a tolmácsok elkerülték a csapdát.

http://index.hu/belfold/2010/12/17/orban_kar_brusszelbe_szaladgalni/ [2015. 02. 10.]

azonban éppen itt kezdődik. A kulturális fordítástudomány számára az első két szint nem különösebben érdekes, ezek a megértés folyamatának automatizmusai, amelyek nem is vezetnek el a voltaképpeni megértésig, ha nem áll rendelkezésünkre az idiomatikus kifejezésekre vonatkozó előzetes tudás. Ezt a megfelelést nem lehet magunktól kitálatni, hanem ismerni kell az idiómát, és egy fordító esetében ez a tudás elvárt. Vagyis annak megállapítása, hogy az „it rains cats and dogs” angol kifejezésnek a hozzávetőleges magyar megfelelője „cigánygyerekek potyognak az égből”, valójában a fordítási folyamatnak nem a végpontja, hanem kiinduló alapfeltétele. Kulturális szempontból ez nem *szabad fordítás*, hanem az első, magától adódó, kézenfekvő megoldás, vagyis ez a szó szerinti fordítás, amelynek helyességét az aktuális kontextus, a forrásnyelvi konnotációk, a stilisztikai regiszterek, a beszélő személye és feltételezhető szándéka, a várható befogadók személye és feltételezhető műveltsége, kompetenciája, morális és ízlésítéletei, a célnyelvi megoldás konnotációi és kulturális beágyazottsága és esetenként további feltételek fényében kell mérlegelni.

A fordítóval szemben alapvető elvárás, hogy az ilyen rögzült, idiomatikus kifejezéseket, mint az „it rains cats and dogs” ismerje, a ritkábbakat pedig felismerje és kikeresse. Ezek a kifejezések szerepelnek a szótárban, tehát fordítási szempontból szónak tekintendők, szótári ekvivalensük alkalmazása korántsem *szabad fordítás*, kulturális szempontból ezek a műveletek még jócskán a *szó szerintiség* körén belül maradnak.

Nyilvánvaló, hogy egy valódi, komplex, belső motívumrendszerrel és külső utalásrendszerrel rendelkező irodalmi műalkotás ennél nagyságrendekkel összetettebb megértési és fordítási problémákat vet fel. A kulturális fordítástudomány szempontrendszerének bevezetése azonban nemcsak azért elodázhatatlan, mert eszközöket nyújt e problémák kezeléséhez, hanem különösképpen azért, mert a nyelvészeti fordítástudománnyal szemben képes túllépni a sikeres és sikertelen szemiózis, a megvalósult és megghiúsult információátadás kategóriáin. Kezeleni képes a részleges megértést, a további helyesbítésekre nyitott approximációt is, amely nemcsak az interlingvális fordításnak elidegeníthetetlen tényezője, hanem minden emberi kommunikációnak, amely akár csak egyetlen fokkal is összetettebb, mint a tiltások vagy parancsszavak. Kiforgatva a közhelyet: ha számár nincs, a láma is jó – mindenesetre jobb, mint a nyúl.